

FRA OVERTRO TIL OPLYSNING

■ MARIA ØSTERBY ELLEBY

To mænd står i et rum. De bærer begge de fornemme, sorte rober, som forbindes med den protestantiske kirke, og de smiler bredt. Rummet har fint udskårne paneler, og loftet bærer præg af en diskret udsmykning, men selv om rummet er med til at understrege scenen som et stateligt sted, så er det hverken interiør eller præstekjoler, som drager beskuerens blik ind i billedet. Derimod fanges ens øjne af den hob af djævle og forvredne skabninger, som hænger i luften over de to mænd. De virker til at have kurs mod en enorm sigte, som den ene mand holder ud fra sig, og som indtager billedets midte. På den store sigte står der skrevet *Die Sichtung* (sigten), og ud fra det flyvende djævelskab sigter manden til venstre ordene "Raseri, melankoli, månesyge [søvngænger], nonsens, vanvid, kramper, entusiasme, med-syge [forstilt sygdom], faldne syge [epilepsi]".¹ Imens jubler manden til højre med begge arme over hovedet i en sejrrig positur.

Manden med den store sigte forestiller den hollandske præst Balthasar Bekker (1634-1698). Han er mest kendt for sit værk *De Betoverde Weereld* (Den fortryllede verden), hvis første oplag udkom i 1691. Værket består af fire bind, hvori Bekker gennemgik adskillige europæiske retssager angående trolddom og djævelskab. Bekker var meget skeptisk over for det metafysiske evne til at påvirke den fysiske verden og argumenterede imod ånders, dæmoners og djævlens virkende kraft i verden. I sit fjerde bind fra 1693 belyste og latterliggjorde han de danske trolddomsprocesser fra Køge i 1608-1612.² Her blev over 10 kvinder henrettet for trolddom. Sagen blev nedskrevet af Anna Bartskærers, en skadelidt i centrum af affæren. Annas beretning blev genfortalt af den danske præst og forstander på Herlufsholm, Johan Brunsmann, som udgav bogen *Køge Huskors* i 1674. Heri blev der manet til agtpågivenhed over for Djævelens magt over verden og troldfolks ondskab. *Køge Huskors* blev oversat til latin og læst af Bekker, hvorved hans opmærksomhed faldt på Danmark og det danske retssystemets håndtering af trolddomssager. Bekker var ikke imponeret. Han fremhævede, at Danmark måtte være et overtroisk samfund, når man kunne lade sådan en række barbariske sager finde sted og endda opfordre til at have dem som eksempel til fremtidig brug. Brunsmann var så utilfreds med Bekkers kritik, at han selv forfattede et forsvar,

1 Egen oversættelse af: "Raserey, Melancholie, Monsucht, Unsinnigkeit, Wahnwitz, Paroxismus, Enthus, Mitzkranckheit, Fallende Sucht."

2 Balthasar Bekker: *Die Bezauberte Welt: Oder, Eine Gründliche Untersuchung Des Allgemeinen Aberglaubens, Betreffend, Die Art Und Das Vermögen, Gewalt Und Wirkung Des Satans Und Der Bösen Geister Über Den Menschen: Und Was Diese Durch Derselben Krafft Und Gemein-schafft Thun*, 238-44.

som udkom i 1700.³ Bekkers djævleskeptiske teorier var heller ikke populære andre steder, og han blev afskediget sit embede hos universitet i Halle. Det blev vurderet, at hans holdninger lå for tæt på ateisme. Dette til trods for, at Bekker ikke benægtede Djævelens eksistens – kun hans magt i den fysiske verden.

AT SKILLE SKIDT FRA KANEL – ELLER DJÆVLE FRA SYGDOMME

Billedet af Bekker, der sigter djævle, akkompagneres af følgende tekst: "Således sigter Becker med sin kunst djævlene; alene øger kun løgnens ånd tvivlen."⁴

Det er en tekst spækket med dobbeltbetydninger. Sigte hedder dog normalvis *Sieb* på tysk, mens *Sichten* også kan betyde at få øje på noget. At få i sigte eller at sigte bliver derved poetisk blandet sammen, således at teksten også kan betyde, at således ser (kun) Bekker sandheden bag "djævlene": naturligt fremkomne sygdomme.

Selve brugen af den store sigte er også et interessant valg. Det gamle danske ord for en sådan sigte er sold, og udtrykket "at løbe om med sold og sax" henviser til en magisk praksis om at vise igen.⁵ I 1700 advarede den danske biskop Henrik Gerner mod den overtroiske brug af sådan noget:

Eftersom befindes paa adskillige Steder adskillige Superstitioner at gaae i Svang, med Signen, Manen og især med Sold og Sax, at løbe om for det, som kan være bortstaalet, hvorudover det ofte skal falde paa den uskyldige, saa Satan derudi har sit Værk; saa advares alle og enhver, at de entholde sig fra saadant Gøgleri.⁶

At Bekker er fremstillet med netop en sold til at bekæmpe overtro er både et stærkt billede, men også et meget humoristisk valg og aspekt. *Lügen-geist* (løgnens ånd eller lyveånd) er også et interessant ordvalg. Det kan både dække over en intention om bevidst at lyve og manipulere folk samt være en underfundig reference til Satan, der også kaldes Løgnens Fader. Slutteligt kan *geist* også være en reference til hovedemnet i Bekkers bog – ånder og det metafysiske.

3 Brunsmænd skrev blandt andet: "Mand nyder icke lenger Fred, end ens Nabo vil, pleyer mand at sige, og mand kan fast intet giøre, ihvad Flid og Troskab mand der paa anvender, at jo nogen vil hacke der paa og det ilde annamme og udtolcke. Hvilcket jeg og har fornuppen i den Sag, det Skrift, Kiøge Huus-Kaars angaaende, som jeg for meere end en snees Aars Tid siden, med ald Redelighed og Troskab, til Trycken lod udgaa, og vende ald den Flid der paa, som jeg vidste der paa anvendis burde. Og maa dog siden fornemme, at samme Skrift, er af adskillige heel ilde optagen: I det nogle har villet uddrage vrang Paafølger der af, og til deris egen og andris værste, i en anden Meening det udtolcke, end som det skrefvet var. Andre tvert imod, har villet det aldels undertrycke, og det ilde paatale i værste Maade...". Fra *Den Nordiske Verden*, 221.

4 Egen oversættelse af: "So sichtet Becker zwar nach seiner Kunst die Teufel; Allein, der Lügen-geist vermehret nur den Zweifel."

5 Praksissen kaldes også *Coscinomancy* og kan spores tilbage til det antikke Grækenland.

6 Wilhelm Bang: "Uddrag Af Biskop Henrik Gerners Synodalmonita", 139.

KURIØSE SAMTALER I DE DØDES RIGE

Billedet findes tit med to forskellige titler og årstal. Ofte krediteres det som *Balthasar Bekker and another man (Christian Thomasius?) sieve diseases from devils. Engraving, ca. 1695.*⁷ Andre steder hedder det: *Balthasar Bekker and Christian Scriver sieve diseases from devils. Engraving, 1731.*⁸

Sidstnævnte er det korrekte årstal og navn. Bekkers kompagnon på billedet er den tyske præst Christian Scriver (1629-1693). Trykket stammer fra et af de moraliserende skrifter, som var populære i Tyskland i starten af det 18. århundrede, trykt i Leipzig i 1731, og bærer den mundrette titel: *Kuriøse samtaler i de dødes rige mellem den kendte forfatter af Den fortryllede verden og tidligere prædikant i Holland Balthasar Beckern, der næsten troede lidt på Djævelen; Og mellem Christian Scriver, den berømte teolog i hele Tyskland, der bragte en mand ret, indgik en sådan pagt med Djævelen; Ud over deres livsbeskrivelser af alle former for mindeværdige ting ... behandles spørgsmålet: Er der mennesker, der har indgået en pagt med Djævelen? Og hvad der ellers venter.*⁹

Bogen er udformet som en samtale i dødsriget imellem de to mænd, og dette værk bestod af to dele. I første del optræder et andet tryk af Bekker og Scriver. Dette adskiller sig markant fra det med sigten. Her er Bekker iført et bind for øjnene, og siger: Jeg ser ingen Djævel.¹⁰ Men omkring ham er både Satan som den brølende løve, hængende bevinget i luften med horn og klove, men også som en velklædt herre med (diabolske) kyllingebeen, der næsten gemmes i skyggen fra Christian Scriver. Teksten til dette tryk, som vel at mærke optræder først i bogen, lyder: "Du ser ikke djævelen, fordi han blænder dig, derfor har du også gjort så meget indsigelse mod det, alligevel hævdes djævelens magt med rette: Fordi det kom dertil: at du ikke længere tror på ham."¹¹

Dette første tryk sætter således scenen for den teologiske diskussion imellem Bekker og Scriver, og trykket af Bekker med sigten og den jublende Scriver bliver dermed konklusionen på et propagandaskrift tiltænkt at lede befolkningens

7 <https://www.europeana.eu/et/item/9200579/dfyswkjm>.

Thomasius er ellers et oplagt bud, idet hans teorier ligesom Bekkers bevægede sig inden for cartesianismen.

8 <https://wellcomecollection.org/works/mj7pcwn6?fbclid=IwAR382RyQtMmbXXR6GYvCTsvX20SRkoJy1e8gjCdoqW1EYzqprQHpgUv9x5k>,

9 Egen oversættelse af: *Curieuse Gespräche Im Reiche derer Todten Zwischen Dem bekadnten Auctore der bezauberten Welt, und ehemaligen Prediger in Holland Balthasar Beckern, Der bey nahe wenig vom Teufel geglaubet; Und zwischen dem in gantz Teutschland berühmten Theologo Christian Scriver, Der einen Menschen zurecht gebracht, so einen Pact mit dem Teufel gemacht; Darinnen nebst ihren Lebens Beschreibungen von allerhand denckwürdigen Sachen ... von der Frage gehandelt wird: Ob es Menschen gebe, die einen Pact mit dem Teufel gemachet hätten? Und was dieser sonst anhängig.*

10 Egen oversættelse af: "Ich sehe keinen Teufel."

11 Egen oversættelse af: "Du siehst dem Teufel nicht indem er dich verblendet, Drumb hast du auch so viel desshalben eingewendet, Doch wird dess Teufels Macht mit Recht dar aus behaupt: Weil ers dahin gebracht: dass man ihn nicht mehr glaubt."

tanker væk fra overtro og henimod oplysning. Det viser den sejrende Bekker, der ikke er blind for Djævelens magt, som første tryk ellers præsenterede. Derimod skiller han med åbne øjne overtroens påståede åndelige troldtøj og djævelskab fra fysiske sygdomme såsom melankoli og epilepsi som årsagsforklaring i tråd med cartesianismen. De teorier, som havde fået Bekker afskediget fra Halle, var på få årtier blevet en del af den officielt vedtagne oplysningsmoral, som man forsøgte at præge befolkningen til. Trykket skildrer dermed også den proces, som foregik overalt i Europa i løbet af 1700-tallet, hvor trolddomsprocessernes djæveltro kort fortalt gik af mode.

PUBLICERET MATERIALE

Bang, Vilhelm: "Uddrag Af Biskop Henrik Gerners Synodalmonita", *Kirkehistoriske Samlinger*, 3, 1893, 115.

Bekker, Balthasar: *Die Bezauberte Welt: Oder, Eine Gründliche Untersuchung Des Allgemeinen Aberglaubens, Betreffend, Die Art Und Das Vermögen, Gewalt Und Wirckung Des Satans Und Der Bösen Geister Über Den Menschen: Und Was Diese Durch Derselben Krafft Und Gemeinschaft Thun*. Aus dem Holländischen nach der letzten vom Authore vermehrten Edition in die Deutsche Sprache übersetzt ed. Amsterdam: Dahlen, 1693.

Den Nordiske Verden. Kirsten Hastrup (red.). 2 bd. Vol. I-II, Kbh.: Gyldendal, 1992.

Websider

<https://www.europeana.eu/et/item/9200579/dfyswkjm> [tilgæt d. 28. september 2021].

<https://wellcomecollection.org/works/mj7pcwn6?fbclid=IwAR382RyQtMmbXXR6GYvCTsvX20SRkojy1e8gjCdoqW1EYZqprQHpgUv9x5k> [tilgæt d. 28. september 2021].

MARIA ØSTERBY ELLEBY
PH.D.-STUDERENDE
INSTITUT FOR HISTORIE
SYDDANSK UNIVERSITET
MOESTERBY@SDU.DK